

M.KOSHG'ARIY NAZARIYALARINING NAMANGAN QIPCHOQ SHEVALARIDAGI KO'RINISHLARI

**Darvishaliyeva Mahliyo Rustamali qizi,
Namangan davlat universiteti lingvistika (o'zbek tili)
yo'nalishi magistranti**

***Annotatsiya.** Maqolada XI asr va undan avvalgi turkiy tillardagi fonetik hodisalar bugungi o'zbek tili va shevalariga qiyosan tahlilga tortilgan. M.Koshg'ariy nazariyalarining Namangan qipchoq shevalaridagi ko'rinishlari misollarni tahlilga tortish orqali ochib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** qadimgi turkiy til, o'zbek dialektlari, lahja va sheva, fonetik hodisalar, fonetik variantlar, lisoniy fonetik va fonologik hodisalar.*

***Аннотация.** В статье анализируются фонетические явления в тюркских языках XI века и ранее в сравнении с сегодняшним узбекским языком и диалектами. На основе анализа примеров раскрываются проявления теории М. Кошгари в наманганских кыпчакских диалектах.*

***Ключевые слова:** древнетюркский язык, узбекские диалекты, диалект и диалект, фонетические явления, фонетические варианты, лингвистические фонетические и фонологические явления.*

***Annotation.** The article analyzes phonetic phenomena in the Turkic languages of the 11th century and earlier in comparison with today's Uzbek language and dialects. Based on the analysis of examples, the manifestations of M. Koshgari's theory in the Namangan Kipchak dialects are revealed.*

***Key words:** ancient Turkic language, Uzbek dialects, dialect and dialect, phonetic phenomena, phonetic variants, linguistic phonetic and phonological phenomena.*

Tildagi o'zgarishlar, xoh u adabiy til, xoh sheva bo'lsin, birdaniga emas, balki asta-sekinlik bilan uzoq davr davomida sodir bo'lishi ma'lum jarayondir. Dastlab onda-sonda uchraydigan fonetik hodisalar, fonetik variantlar, yonma-yon qo'llanishlar asta-sekin qonuniyatga aylanadi.

Har bir taraqqiyot davri uchun xos bo'lgan fonetik xususiyatlar va ularning ildizlari, butunlay o'zgarib ketmagan jihatlari Namangan qipchoq shevalarining undoshlar tizimida ham saqlanib qolgan.

Ma'lumki, qadimgi turkiy til undoshlarining qattiqligi (yo'g'onligi) va yumshoqligi (ingichkaligi) bilan eski turkiy va hozirgi o'zbek tilidan keskin farqlangan.

Eski turkiy tilda *q* va *k*, *g'* va *g* kabi ikki juft undosh orasidagina qattiq-yumshoqlik farqi saqlanib qolgan xolos. Boshqa undoshlarda bunday holat sezilmaydi¹. Biroq Namangan qipchoq shevalariga eski turkiy tilning ilk taraqqiyot

¹ Неъматов Х. Ўзбек тили тирихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи. – 1992.

davrlaridagi undoshlar tahlilga² asoslangan holda fikr yuritsak, *ng* undoshining yumshoqlik va qattiqlik jihatini ko‘ramiz.

ng – shevada chuqur til orqa sonor tovushi Namangan qipchoq shevalari fonetik-fonologik tizimida Koshg‘ariy davri tili fonetik-fonologik strukturasi ayrim unsurlarini saqlab qolgan. Mingbuloq tumani Gurtepa, Oltinko‘l, Mulkobod, Uzuntepa, Qumqishloq (Mingbuloq tumani) qishloqlari shevasida til o‘rta va chuqur til orqa sonorligi bilan farqlanadi. Barcha o‘zbek shevalari va adabiy tilda bo‘lganidek, faqat so‘zning o‘rtasi va oxirida keladi: [*mengəyəm*] menga ham, [*yəngittə*] hozir, [*ɔng*] oling, [*keng*] keling, [*səng*] soling, [*bəng*] bo‘la qoling, [*təngngi*] tang‘imoq kabi.

Namangan viloyati qipchoq dialektal arealida XI asr turkiy til davridagi kabi³ yumshoqlik va qattiqlik fonologik belgilari, ma‘no farqlashni yuzaga keltiradi: [*nyməng(g’ɔ)*] nima uchun, nima sababdan – sabab ravishi so‘rog‘i, [*nyməngə*] nimaga – ot turkumi so‘rog‘i. [*bəzərg’ɔ nyməng(g’ɔ) bəzəsən?*] Bozorga nima uchun (nima olishga) borasan? [*byn’ nyməngə sɔləy?*] Buni nimaga solay? kabi.

Bugungi kunda bu holat faqat ayrim so‘zlar miqyosidagina Koshg‘ariy davri tili xususiyatlarini o‘zida saqlab qolmoqda. Shevada qadimgi tipik jarayonligi susayib, asta-sekinlik bilan tillar integratsiyasi tufayli tugab bormoqda.

Turkologlar tomonidan *ng* undoshining urchishi, tarixiy taraqqiyoti murakkab masala ekanligini⁴ ta‘kidlangan. Namangan qipchoq shevalarida turli hollarda *n* tovushi sifatida saqlanganligi, *y* va *g’* tovushlariga aylanganligi hamda asliday qo‘llanishini ko‘rishimiz mumkin.

XI asr tildagi *yəlyng* so‘zidagi *ng* undoshi *yəlyn* tarzida *n* ga aylangan: [*yəlyn*] alanga, [*yəlyngыз*] so‘zida *g’* ga o‘zgargan: [*yəlg’ыз*] yolg‘iz, [*səngək*] so‘zida *y* undoshiga o‘zgarganligini ko‘rishimiz mumkin: [*syyək*] suyak kabi. Mazkur shevada *ng* undoshi o‘zining tarixiy aslini ko‘p so‘zlar-da saqlab qolgan: [*onggyr’-cho’ngqyr*]⁵ notekis, [*engək*] engak: ruscha podborodok, [*ongəy//o’ng*] qulay, [*ynγγqən*] rangi o‘chgan kabi.

Bundan tashqari, xalq jonli tilida, ayrim turkiy adabiy tillarda *ng* undoshi *v* tarzida qo‘llanishi yoki umuman tushib qolishi mumkinligi haqida fikrlar bor⁶. Biroq Namangan qipchoq shevalarida *ng* undoshining *v* undoshiga aylangan holatlari yoki umuman tushib qolishi uchramaydi. Chunki bu shevada *ng*

² Кошғарий М. Девону луғот-ит турк. – Тошкент: 1960. I том. – Б. 218.

³ Кошғарий М. Девону луғот-ит турк. – Тошкент, 1963. I том –Б. 110.

⁴ Малов С.Е. Памятники древней тюркской письменности. – М.: Наука, 1951. – С.11; Шербак А. М. Грамматика староузбекского языка. – М. – Л., 1962; Сравнительная фонетика тюркского языка. – Л., 1970; Решетов В.В, Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Тошкент, 1978; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларнинг ҳақида умумий маълумот. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1962; Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент, 1961.

* *Mahmud Qoshg‘ariy ongur so‘zi g‘or – chuqurlik ma‘nosida qo‘llanishini ta‘kidlagan. Namangan qipchoq shevalarida bu so‘z faqat notekis yo‘l ma‘nosida ishlatiladi.*

⁵ Кошғарий М. Девону луғот-ит турк. – Тошкент, 1963. I том –Б. 110.

⁶ Дмитриев Н. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. ИСГТЯ. I. –С. 271; Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С.97; Неъматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси.– Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 61- 66.

undoshining alohida o‘rni juda keng va ahamiyatli lisoniy-fonologik imkoniyatlari borligi kuzatiladi.

SHunisi xarakterliki, Namangan viloyati qipchoq shevalarida, huddi XI asr turkiy til davridagi kabi, bu undosh so‘z, o‘zak tarkibidagi unlilarning qattiq, yumshoqligigi va o‘zidan keyin kelgan undosh tovushlarning artikulyatsion o‘rniga ko‘ra uch xil pozitsiyada talaffuz etiladi: a) o‘zakdagi unlilar yumshoq, til oldi unlilari bo‘lsa, *ng* undoshi nihoyat yumshoqlashib, til oldi tomon siljiydi. Til uchi egilib pastki tishga, egilgan joyi bilan yuqori tanglayning old tomoniga tegadi: [ekkzng] ekdiring, [byzyng] buzing, [s‘yn‘ngch‘] singling-chi kabi; b) o‘zakning tarkibida til orqa unlilari bo‘lsa, orqaga siljiydi, til orqa undoshidek talaffuz etiladi: [nɔɲɪŋgɪŋgɪzdɔɲ bɛrɪŋg] noningizdan bering, [yɔŋg kept‘] hozir kelibdi, [bɪŋgɔ] bunga kabi; v) o‘zak tarkibida til orqa unlilari bo‘lib, [ng] undoshidan so‘ng [g‘q] chuqur, [g] sayoz til orqa tovushi kelsa, nisbatan orqaga siljib, chuqur til orqa tovushidek talaffuz etiladi, burunlashish kuchayadi. [ng] ham, [g‘] undoshi ham sof *ng*, *g‘* undoshlaridek talaffuz qilinmaydi: [yɔɮɔŋgɔch] yalang‘och, [ɔmɔg‘ɔngu] olmagan-ku, [bo‘mɔg‘ɔngu] bo‘lmaganku, [byqɪŋglɔg‘ɔn] bilqillagan, yumshoq, [ɪŋgqɪllɔg‘ɔn] inqillagan.

Namangan viloyati qipchoq shevalarida [ng] undoshi qator undoshlarga nisbatan turg‘un bo‘lsada, sporadik o‘zgarishga yuz tutadi: [ng>y]: [siynim] singlim, [ko‘ynɪm] ko‘nglim, [sɪyɔk] so‘ngak kabi. Lekin bular Toshkent tip shevalaridagidek yoki qarluq lahjalari kabi keng tarqalgan emas.

Namangan viloyati qipchoq shevalarida chuqur til orqa *x* fonemasi bo‘g‘iz undoshi *h* undoshi kabi talaffuz qilinadi. Qipchoq shevalarida *x* (qattiq) va *h* (yumshoq) undoshlarining fonematik belgilari yo‘q, ma‘no farqlanmaydi.

H – sirg‘aluvchi, jarangsiz bo‘g‘iz undoshi. Talaffuzda boshqa umumo‘zbek shevalaridagidan farq qilmaydi. Dialektal areal qipchoq shevalarida *h* undoshi so‘zning istalgan pozitsiyasida, chuqur til orqa *x* o‘rnida ishlatiladi: [həyit] hayit, [həmmə] hamma, [bɔhɔ] baho, [ɔhmɔq] ahmoq, [dɔrɔh] daraxt, [yhlɔ] uxlamoq (uyqi) kabi. Lekin so‘z boshida ishlatilish darajasi shevalararo bir xil emas.

Namangan viloyati qipchoq shevalarida *h* so‘z boshida kelganda “y” lovchilarda

nemischa (*ich*) tarzida talaffuz etiladi, “j”lovchilarda tushib qoladi: [həŋgəmə // əŋgəmə] hangoma, [həɾəkət//əɾəkət] harakat, [həptyək//əpt‘yək] haftiyak, [həppɔ//əppə] semiz, [hənəpiyə//ənəp‘yə] hanafiya kabi.

Namangan viloyati qipchoq shevalari hududiga mansub “y” lovchi qipchoq shevalarida (Mingbuloq tumanidagi Baland Gurtepa, Gurtepa, O‘rtaqishloq, Uzuntepa, O‘zgarish, Mulkobod, Etak, Qoryontoq, Do‘msa, Qo‘shqishloq, Sho‘rsuv, Terak, Dovduq kabi qishloqlarda) o‘zbek tilining boshqa shevalarida uchramaydigan, turkiy bashqir, xakas tillariga xos ayrim fonetik xususiyatlar kuzatiladi:

a) *s>h* tovushlari almashuvi: Praga lingvistik maktabining fonologik konsepsiyasi bo‘yicha, bir xil fonning qurshovida erkin almashinish munosabatida bo‘lgan ikki tovushning biri o‘rnida ikkinchisining kelishi ma‘noga ta‘sir etmasa, bu tovushlar bir fonemaning ikki varianti hisoblanadi. Odatda erkin almashinish

munosabatida muayyan belgisiga ko'ra o'zaro yaqin bo'lgan tovushlar bo'ladi. Lekin ma'lum umumiy belgiga ega bo'lmagan tovushlar bunday munosabatga kirishmaydi.

SHunisi xarakterliki, Namangan qipchoq shevalarida akustik-artikulyatsion jihatdan umumiylikka ega bo'lmagan tovushlarda ham o'zaro erkin almashish distributsiyasi kuzatiladi. Xususan, *s* undoshi lokallik belgisiga ko'ra ham, akustik belgisiga ko'ra ham, artikulyatsion usuliga ko'ra ham bo'g'iz undoshi *h* ga o'xshamaydi. SHunday bo'lishiga qaramasdan, so'zning turli pozitsiyalarida bu tovushlarning o'zaro ma'noga ta'sir etmagan holda erkin almashinishi kuzatiladi. Masalan, so'zning anlaut pozitsiyasida: [homsɔhp'yɔz] sarimsoqpiyoz, [heskɔnmə] seskanma, [hnchələk] sinchalak, [həy'-hərəkət] sa'y-harakat, [hypp-kyp] suf-kuf, [hyhchelpək] suqchelpak: kinna, suq kirganga tandirda pishirib beriladigan maxsus non turi kabi.

Ko'rinadiki, anlautda *s* undoshining *h* undoshiga almashinishi mazkur undoshdan keyin kelgan unlilarning keng-torlik, lablanish-lablanmaslik belgilariga bog'liq emas. *S* va *h* undoshlarining keng unlilar oldida ham, tor unlilar oldida ham, lablangan va lablanmagan unlilar oldida ham almashinishi kuzatiladi.

Shevadagi *s>h* undoshlarining yana bir xarakterli xususiyati shundaki, bu fonetik o'zgarish morfemik birliklarning moddiy shakliga ham ta'sir qiladi. Xususan, unli bilan tugagan asos qismga uchinchi shaxs egalik qo'shimchasi *-h'* shaklida qo'shiladi: [enə+h'] onasi, [ɔtə+h'] otasi, [bɔlɔ+h'] bolasi, o'zlashma so'zlarda: [mɔhnə+h'] mashinasi, [so'mkə+h'//həm kə+h'] sumkasi, [mɔhnə+h'] mashinasi. Namangan qipchoq shevalarida so'z oxirida *h* undoshining *s* undoshi o'rnida qo'llanmaydi.

Ma'lumki, rus va boshqa Ovrova tillaridan o'zlashgan so'zlarning boshida bir bo'g'in tarkibida kelgan ikki va undan ortiq undoshlarni talaffuz qilish qiyinligi tufayli, og'zaki nutqda talaffuz qulayligini ta'minlash uchun bunday leksema nomemalari fonetik tuzilishi turkiy nomemalari fonetik arxitektonikasiga moslashtiriladi. Natijada ana shunday o'zlashma leksemalarning fakultativ varianti vujudga keladi.

Namangan viloyati qipchoq shevalarida *h* undoshi *sh*, *ch* va hatto, ba'zan *t* undoshi bilan ham ana shunday munosabatga kirisha oladi.

Masalan: *sh>h*: [hɔqyr-hyqir] shaqir-shuqur, [hylpyq] shilpiq, [hmər] shimarmoq, [h'shshə] shisha, [hɔlvyrɔmə] shalvirarmoq, [hshirmə] shishirmoq, [hyndəychə] shundayligicha, [hɔmg'ɔlɔt] shamg'alat, [hyunchə] shuncha, [hyunchəlik] shunchalik, [mɔhnɔqɔ//mɔhnəqə] mana shunaqa, [məhindəy] mana shunday, [məh'nchə] mana shuncha; *ch>h*: [hɔhchəymə] chaqchayma, [həkəngləmə] chakanglama, [hyngqyrmə] chinqirma, [hirɔmmə] chiranma, [hmr'lmə] chimirilma, [həkkələ] cho'kkala, [huvvɔs] chuvvos, [hul-chuli] chulichuli, [həkənə-hy kənə] chakana-chukana, [həlkəsh-hulkəsh] chalkash-chulkash, [hənggək] changak: ilmoq, ilgich kabi.

Hudud shevalarida so'z oxiridagi *sh* va *ch* undoshi o'rnida *h* undoshining qo'llanishi kuzatilmaydi.

Ayrim hollarda til oldi, jarangsiz *t* undoshi ham bo‘g‘iz, sirg‘aluvchi *h* undoshiga almashadi: [o‘hlət] o‘tlat, [qəhnə] qatnamoq, [ihtivər] itqib yubor, irg‘itmoq kabi.

Ko‘rinadiki, Namangan qipchoq shevalarida *h* undoshi juda faol qo‘llanadi va turli pozitsiyalarda *s*, *ch*, *sh*, *t* undoshlari o‘rnida almashinib kela oladi. Bu esa sheva vakillarining M.Koshg‘ariy mansub bo‘lgan turkiy sheva bilan genetik bog‘liqligi haqidagi xulosalar kelib chiqishiga turtki bo‘ladi. Chunki u o‘zini unli bilan boshlangan so‘zlar oldiga *h* undoshini orttirib qo‘llaydigan uruqqa mansubligini ko‘rsatgan edi⁷.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ot-it turk” asaridagi fonetik-fonologik nazariyalar bilan hozirgi o‘zbek tili va Namangan qipchoq shevalari ayrim undoshlarini qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, tarixiy jihatdan undoshlar keskin o‘zgarishlarga uchramagan. Undoshlarga oid o‘zgarishlar, asosan, yangi undoshlarni o‘zlashtirish va tovush almashinishlari bilan chegaralanadi, bu esa til tarixining asl ko‘rinishi – shevalarda undoshlar unلیلardan ko‘ra barqaror bo‘lgan deb xulosa chiqarishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Неъматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи. – 1992.
2. Қошғарий М. Девону луғот-ит турк. – Тошкент: 1960. I том. – Б. 218.
3. Қошғарий М. Девону луғот-ит турк. – Тошкент, 1963. I том –Б. 110.
4. Малов С.Е. Памятники древней тюркской письменности. – М.: Наука, 1951. – С.11; Шербак А. М. Грамматика староузбекского языка. – М. – Л., 1962; Сравнительная фонетика тюркского языка. – Л., 1970; Решетов В.В, Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Тошкент, 1978; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларнинг ҳақида умумий маълумот. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1962; Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент, 1961. *Mahmud Qoshg‘ariy ongur so‘zi g‘or – chuqurlik ma‘nosida qo‘llanishini ta‘kidlagan. Namangan qipchoq shevalarida bu so‘z faqat notekis yo‘l ma‘nosida ishlatiladi.*
5. Қошғарий М. Девону луғот-ит турк. – Тошкент, 1963. I том –Б. 110.
6. Дмитриев Н. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. ИСГТЯ. I. –С. 271; Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970. – С.97; Неъматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси.– Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 61- 66.

⁷ Қошғарий М. Девону луғот-ит турк. – Тошкент, 1963. I том –Б. 17.